

ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક

(જન્મ : 12-02-1938)

નવલકથાકાર, વાર્તાકાર, મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય તથા શાસ્ત્રીય સંગીતના અભ્યાસી ડૉ. હસુ વ્રજલાલ યાજ્ઞિકનો જન્મ રાજકોટમાં થયો હતો. સરકારી કોલેજમાં અધ્યાપક રહ્યા તેમજ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના મહામાત્ર તરીકે પોતાની સેવાઓ આપી. નવલકથા, વાર્તા, મધ્યકાલીન સાહિત્ય તેમજ લોકસાહિત્યનાં 150 જેટલાં પુસ્તકો દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે તેમનું મૂલ્યવાન પ્રદાન રહ્યું છે. કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હી દ્વારા પશ્ચિમ ભારતના ક્લાસિકલ લિટરેચરના સ્કોલર તરીકે એક લાખ રૂપિયાના ભાષાસમ્માનના યશભાગી થયા છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. દ્વારા મેઘાણી એવોર્ડ, લંડનનો સ્કાયલાર્ક એવોર્ડ, કવિ કાગ એવોર્ડ તેમને પ્રાપ્ત થયા છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યની પ્રેમકથાઓ વિશે સંશોધન કરી ડૉક્ટર ઓફ ફિલોસોફીની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી છે. પોતે સંગીતવિશારદ (પ્રથમ વર્ગ-વાયોલિન) છે. લોકસાહિત્યનાં એમનાં પ્રકાશનોએ ગુજરાતના લોકવિદ્યાક્ષેત્રને સમૃદ્ધ બનાવીને આ વિષયના ભારતના તજજ્ઞોની હરોળમાં બેસાડી આપ્યા છે.

લેખકે પ્રસ્તુત સાંસ્કૃતિક લેખ ‘આપણો કલાવારસો’માં નોંધ્યું છે કે ગુજરાતી આદિવાસી લોકકલાસંસ્કૃતિમાં આજની આપણી સભ્યતા કે સંસ્કૃતિનાં મૂળ છે. આદિવાસીઓના ભાતીગળ લોકસાહિત્યમાં આજે પણ એવું કંઠસ્થ સાહિત્ય મળે છે, જેનાં મૂળ વૈદિક, પૌરાણિક તેમજ મધ્યકાલીન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યમાં જોઈ શકાય છે. પ્રસ્તુત લેખ દ્વારા બે બાબતો આપણને પ્રાપ્ત થશે — આદિવાસી લોકકલા-સંસ્કૃતિમાં પ્રચ્છન્ન રહેલી જીવન અને જગતને જોવાની દૃષ્ટિ તેમજ અન્યના હિતને જોડીને સાંકળી લેવાની શક્તિ.

સિંહને પ્રાણીસંગ્રહાલયના પાંજરામાં કે સર્કસમાં જોઈએ તેના બદલે એને વન-ઉપવનના પ્રાકૃતિક પરિવેશમાં વિહરતો જોઈએ તેમાં ઘણો તફાવત છે. આ જ રીતે આપણે આદિવાસી લોકકલાને રંગમંચ પર નિહાળીએ અને એને આદિવાસીના મુક્ત વિહારમાં રજૂ થતી જોઈએ તે બંનેમાં જમીન-આસમાનનું અંતર છે.

આવા ભેદનો અંગત અનુભવ લેવો હોય તો આપણે ફાગણને ગીત-નૃત્યથી વધામણાં આપતા ભીલ આદિવાસીઓને અરવલ્લીના પહાડી ક્ષેત્રમાં જ જોવા જોઈએ. એ જ રીતે વર્ષાઋતુમાં ડાંગના આદિવાસીઓની લોકકલાઓ જોવી જોઈએ.

અહીં જોઈ શકાશે કે પ્રકૃતિ જ આદિવાસી લોકકલાનું સંલગ્ન એવું અભિન્ન અંગ છે, ગ્રામીણ કે નાગરિક પરંપરામાં એવું નથી. આથી તેવી કલાઓ રંગભૂમિ પર પણ માણી શકાય છે, કેમ કે ત્યાં પ્રકૃતિ જ સંલગ્ન અંશ નથી. બંને વચ્ચેના ભેદનું આ પહેલું કારણ છે.

ગ્રામીણ અને આદિવાસી લોકકલાસંસ્કૃતિને જુદી પાડતું બીજું મહત્ત્વનું કારણ બંનેની પરંપરાઓ અને પરિસ્થિતિ વચ્ચેની ભિન્નતા છે. ગ્રામીણ-નાગરિક નિશ્ચિત અને સ્થિર એવાં આજીવિકાનાં સાધનો ધરાવે છે. નાગરિકોને શાસકીય કાયદાઓ અને સંરક્ષણનો લાભ મળે છે.

પ્રાચીનકાળથી તે આજ સુધી તેમને ‘પ્રજા’ તરીકેના, નાગરિક તરીકેના અધિકારો અને લાભો મળ્યા એ સાથે જ, જેમ જેમ સમય વહેતો ગયો, શાસકો બદલાતા ગયા, તેમ તેમ તેમનાં આજીવિકાસ્રોત, ખાનપાન, વસ્ત્રાભૂષણ, બોલી-ભાષા વગેરેમાં નવું નવું પરિવર્તન આવતું ગયું, જૂનું લુપ્ત થતું ગયું. આની સામે આદિવાસીઓને તો છેક પ્રાચીનકાળથી તે બ્રિટિશ અમલ સુધી નાગરિકના અધિકાર ન મળ્યા. એક પ્રજા તરીકે પોષણ, સંરક્ષણ વગેરેના કોઈ જ લાભ ન મળ્યા. બ્રિટિશરોએ આદિવાસીક્ષેત્રો તરફ તો ધ્યાન આપ્યું, દારૂબંધી અને વનસંરક્ષણના કાયદાઓ કર્યા; પરંતુ તે બધું આદિવાસીઓના ભોગે અને પોતાનું વેપારી હિત જાળવવા કર્યું. આઝાદી પછી જ હકીકતે શાસન દ્વારા આદિવાસીઓનો એક પ્રજા તરીકે, નાગરિક તરીકે સ્વીકાર થયો અને એમના હિત-અધિકારો અમલમાં આવ્યાં.

ગ્રામીણ-નાગરિક સમાજ અને આદિવાસીસમાજ વચ્ચેના પ્રાચીનકાળથી આરંભીને તે બ્રિટિશ રાજ્ય અમલ સુધીના સુદૃઢ ગાળામાં જે શાસકીય લાભથી સંપૂર્ણ વંચિત રહેવાની પરિસ્થિતિનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓએ પોતાનાં પોષણ-સંરક્ષણ માટે પોતીકી એવી સામાજિક વ્યવસ્થા ઊભી કરી અને પોતાની અસલ પરંપરાને મૂળરૂપમાં જ જાળવી રાખી. વ્યક્તિ-કુટુંબ અને સમાજમાં એમણે એક મુખ્ય નાયક, મુખી, પંચના જ નિર્ણયને સ્વીકાર્યો, સમાજમાં સહુ સંગઠિત અને સુરક્ષિત રહે તે માટે સમાજમાન્ય નીતિઓ, ધોરણો, રૂઢિઓ, આસ્થાઓ વગેરેની પરંપરાને તેઓ વળગી રહ્યા. પ્રકૃતિ સાથેનો જ એમનો અતૂટ નાડી સંબંધ અવિચ્છિન્ન રહ્યો. પોતાનાં આજીવિકા અને સંરક્ષણ એમણે પોતાની રીતે જ પ્રાપ્ત કર્યાં. જડ અને ચેતન બધું જ સજીવ છે, બધામાં આત્મા છે, પહાડો આપણા પિતા અને નદીઓ આપણી માતા છે – આ બધા જ આદિમકાળનાં માન્યતા, આસ્થા, ધારણા અને તેના આધારે રચાયેલી પુરાણકથાઓનો એમણે સ્વીકાર કર્યો. વન, પર્વત, નદી, વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી, કીટકો, સરીસૃપો વગેરેને પોતાની પરંપરાઓ સાથે પોતાનાં અંગ જેવાં જ માન્યાં. આથી જ આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં આ સંસ્કૃતિએ જ જેને પેદા કરી એ કલાઓનો સમાવેશ થાય છે. એમાં કલા અને સંસ્કૃતિ એવું દ્વંદ્વ નથી; પરંતુ કલા એ જ સંસ્કૃતિનું પરિચાયક એવું અંગ છે. સંસ્કૃતિમાંથી જ કલા જન્મે અને પછી એ જ કલા સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખે છે.

‘કલા’માં સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય, નાટ્ય, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય એ બધાંનો સમાવેશ થાય છે અને ‘આદિવાસી કલા’ એમ કહીએ ત્યારે એમાં આદિવાસી લોકસાહિત્ય, લોકસંગીત, લોકગૂંથણ, લોકનૃત્ય, લોકનાટ્ય, લોકચિત્ર, લોકશિલ્પ, લોકસ્થાપત્ય વગેરેનો તથા પાત્રનિર્માણ, પર્વો-મેળાઓ-લોકોત્સવ વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ગુજરાતમાં ભીલ, રાઠવા, ચૌધરી, ગામીત, કૂંકણા જેવી કુલ પચીસ જેટલી મુખ્ય આદિવાસી જાતિઓ છે. આ ઉપરાંત ગીરમાં વસતા મૂળ ચારણ-ભરવાડ, રબારી, ભીલ નળકાંઠાના પઢિયાર અને ગીરકાંઠામાં તથા ભરૂચ જેવા દક્ષિણ ગુજરાતમાં વસતા આફ્રિકન નિઝો જાતિમૂળના સીદીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. ચારણ, પઢિયાર અને સીદી એ ત્રણ જાતિઓ ગુજરાતના અંતરિયાળ ભૂમિભાગના વનવિસ્તારમાં વસવાટ કરે છે. શેષ મોટા ભાગની ભીલ અને કૂંકણા જેવી જે મુખ્ય આદિવાસી જાતિઓ છે તે ગુજરાતના પશ્ચિમોત્તર છેડાથી આરંભીને તે દક્ષિણ ગુજરાતના ભરૂચ, સુરત અને ડાંગના સીમાંત છેડાના પટ્ટામાં વાપીથી તાપી સુધીના વિસ્તારમાં વસે છે. ગુજરાતના આ ભૂમિભાગો રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર-ખાનદેશ સાથે જોડાયેલા છે. અરવલ્લી અને સહ્યાદ્રિની પર્વતમાળાઓના કારણે જ આ ભૂમિપ્રદેશો જુદા પડ્યા, બોલી-ભાષા અને કેટલીક પરંપરાઓ જુદી પડી; પરંતુ આ સમગ્ર પટ્ટામાં આદિવાસીઓ વસ્યા તે બે રાજ્યો વચ્ચેના પારસ્પરિક આદાન-પ્રદાનમાં મધ્યસ્થ કડીરૂપ બન્યા. આ કારણે જ આદિવાસી પટ્ટાના ક્ષેત્રમાં વસતી આ મુખ્ય આદિવાસી જાતિઓની બોલી જુદી પડી અને તે-તે જાતિઓની ઓળખ બની. આ પ્રત્યેક આદિવાસી જાતિઓએ આ કારણે જ પોતાની આગવી લોકકલાને નિપજાવીને સિદ્ધ કરી છે. ભીલોએ પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક એવા વીરોની ગાથાઓને આધારે રચાયેલાં લોકમહાકાવ્યની પરંપરાને ટકાવી રાખી. ભીલના પઢારોએ હાથે-પગે લાંબી દોરીવાળા મંજીરા બાંધીને તેને ગીત સાથે જ વગાડવાની મંજીરા-નૃત્યની એક નવી જ નૃત્યકલા ટકાવી. રાજપીપળા અને તાપીક્ષેત્રના આદિવાસીઓએ ભવાઈના જેવા ભવાડા, ચાળા, ઠાકર્યા જેવાં લોકનાટ્યો ધબકતાં કર્યાં. તાપી અને ડાંગક્ષેત્રના આદિવાસીઓએ પિરામિડ જેવા પૌરુષેય નૃત્યો સિદ્ધ કર્યાં. મહારાષ્ટ્રમાં વીરોની યશોગાથાના ‘પવાડા’ ગવાય છે તેને જ તાપીતટના આદિવાસીઓએ પૌરાણિક દૈવીપાત્રો સાથે સાંકળ્યા અને ‘સીતાનો પવાડો’ જેવી પૌરાણિક પાત્રની દિવ્ય કથાને સગાનનૃત્ય રજૂ કરી. ભરતમુનિએ ‘નાટ્યશાસ્ત્ર’ નામના પ્રાચીન ભારતીય કલાગ્રંથમાં સંગીત, નૃત્ય અને નાટકના સિદ્ધાંતો રચી અને તેના અનેક પ્રકારો વર્ણવ્યા છે. આમાં કેટલાક એવા પ્રકારો છે, જે આજે પણ આદિવાસીઓનાં વિવિધ લોકનૃત્યો અને લોકનાટ્યોમાં જીવિત છે. આથી પુરવાર થાય છે કે સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્ય, નાટક, ચિત્ર, શિલ્પ-સ્થાપત્ય જેવી અને પ્રશિષ્ટ મનાતી કલાઓનાં કુળ અને મૂળનો જ સીધો સંબંધ આદિવાસી લોકકલાઓ સાથે છે. બધી જ કલાઓનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ આદિવાસી લોકકલાઓમાંથી થયો છે.

શિષ્ટ એવી ભાષાનું રૂપ બંધાયું તે ‘બોલી’ એટલે કે બોલાતી ભાષાના આધારે! એટલે કે ‘બોલી’ જનક છે અને ભાષા તેમાંથી જન્મેલી છે. આ જ રીતે ખેતી, પશુપાલન, રોગ-આરોગ્ય, ઔષધ, શિલ્પ-સ્થાપત્ય વગેરેનાં જે શાસ્ત્રો રચાયાં, ભણી-ભણાવી શકાય એવી વિદ્યારૂપે વિકાસ થયો તેના પાયામાં લોકોએ જીવન ટકાવવાની મથામણ માટે જે-જે સાહજિક જ્ઞાન મેળવ્યું અને ‘લોકવિદ્યા’ જેને અંગ્રેજીમાં ‘ફોકલોર’ કહે છે, આવી લોકજીવનવિદ્યા-કાળક્રમે અંકે થતાં જ જ્ઞાન તમામ વિદ્યાઓ

અને આધુનિક શાસ્ત્રને જન્મ આપે છે. આ રીતે સાહિત્યનાં મૂળ લોકસાહિત્યમાં, સંગીતનાં મૂળ લોકસંગીતમાં, પ્રશિષ્ટ નૃત્ય અને નાટ્યનાં મૂળ લોકનૃત્ય-લોકનાટ્યમાં સમાયેલાં છે; પરંતુ આદિવાસી પરંપરાનું મૂળ તો લોકવિદ્યામાં પ્રાચીનતમ છે. આથી આદિવાસી લોકકલા અને તેના દ્વારા સરજાતી, રક્ષાતી અને સાતત્યપૂર્ણ રીતે વિકસતી સંસ્કૃતિ જ આદિસ્રોત છે.

ગુજરાતની આદિવાસી લોકકલાસંસ્કૃતિ આ રીતે આજની આપણી સભ્યતા-સંસ્કૃતિનું મૂળ છે. વર્તમાનકાળે પણ આપણે જે આદિવાસી લોકકલાની પરંપરા જોઈએ છીએ તેમાં સાહિત્ય, સંગીત, નૃત્યાદિ લલિતકલાના પૂર્વ-પ્રાથમિક કે પ્રાચીનતમ અંશો જળવાયા છે. આદિવાસી લોકસાહિત્યમાં આજે પણ કેટલુંક એવું છે જેનું પ્રવર્તન વૈદિક, પૌરાણિક-રામાયણ-મહાભારતકાલીન અને મધ્યકાલીન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. આથી જ વેદમાં, ઉપનિષદ કે પુરાણ જેવા સંસ્કૃત ભાષામાં તેમજ પ્રાકૃત ભાષામાં જે કથાઓ છે તે માંહેની અનેક કથાઓ ભીલી, કૂંકણા જેવી આદિવાસી ભાષાઓની કંઠપરંપરામાં પણ છે. અનેક નૃત્ય અને નાટ્યનાં પ્રાચીનતમ રૂપો આદિવાસી લોકનૃત્ય-નાટ્યના ભવાડા, ઠાકર્યા, સોંગ, ગોર્ય (ગૌરી)માં જોવા મળે છે. આધુનિક પ્રશિષ્ટ સંગીતના સ્વરનાં અને તાલનાં હવા ફૂંકીને વગાડાતાં, તાંત છેડીને વગાડાતાં, બે ધાતુપાત્રોને અથડાવીને વગાડાતાં કે પોલાણને બંધ કરવા ચામડું મઢીને એના પર થાપ મારીને વગાડાતાં, આમ વિવિધ પ્રકારનાં વાદ્યો છે તેનાં પૂર્વપ્રાથમિક રૂપો આદિવાસી વાદ્યોમાં આજે પણ જોવા મળે છે. માત્ર શબ્દ અને એનાં ઉચ્ચાર કે ગાન નહીં; પરંતુ શાસ્ત્રકારોએ બાંધેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો નૃત્ય અને સ્વર સાથેનું લયબદ્ધ ગાન તે ‘સંગીત’ એવો મૂળ અર્થ છે. આનું જ પ્રગટરૂપ આદિવાસી પરંપરામાં છે. કથા તેમજ ગીત બંને સાથે આદિવાસી પરંપરામાં ગાયન, વાદન, નર્તન ત્રણે સમાયેલાં છે. એમાંય તે ઢોલ તો આદિવાસી કલાનો પ્રાણ! એ વાગતાં જ પગ થરકવા લાગે. ઢોલ માત્ર વાદન-મનોરંજન માટે જ નહીં, સારા-માઠા કે આવી પડેલા આપત્તિના કોઈ સમાચાર પણ ઢોલ દ્વારા જ પહોંચાડાય છે! વંશ એટલે કે વાંસળી કુળની શોધ આદિવાસીએ કરેલી, વનમાં જીવડાંએ કોરેલા વાંસનાં છિદ્રોમાંથી વહેતી હવાએ જન્મતા વિવિધ સ્વરો સાંભળીને! વકરેલી દૂધી કે મોટાં તૂમડાંને સૂકવી, વચ્ચેનો ગર્ભ કાઢીને તેનો જ ઉપયોગ કરી ફૂંકના કે તંતુના ધ્વનિને મોટો કરવાની પણ શોધ આદિવાસીની! વંશકુળમાં વાંસળી, પાવા, જોડિયાપાવા, મીંડ લેતાં ઘોડાલિયાં, લાંબાં લાંબાં ને મોરપીંછાથી શણગારેલાં તાડપૂ, ઘાંઘરી, પહોળા થાળમાં મીણ પાથરીને ઉપર વાંસની પાતળી સળી ખોસી તેના પર અંગૂઠા અને આંગળીના હળવા વજન સાથેની ઉપર-નીચે ગતિથી જન્મતાં મીંડયુક્ત નાદ જન્માવતી કૂંકણા આદિવાસીની થાળી-કથા કે વારલી સ્ત્રીઓના ડેરાનૃત્યનું વિશિષ્ટ એવું વાદ્યની ઘુરઘુરાટી કરતું વાદ્ય! એમાં માટલાના મોઢાને ચામડે મઢી, મોરની પીંછીના માધ્યમે વાદ્યની ગર્જનાનો પ્રતિધ્વનિ જન્મે છે! લોકચિત્રમાં પણ વિશિષ્ટ ચિત્રશૈલી પિઠોરાના ચિત્રની છે. ભીંત પર ચાક અને હવે કુદરતી રંગ ભરીને પિઠોરાનું આલેખન થાય.

આદિવાસી લોકકલામાં બધે જ પ્રાકૃતિક તત્વોનો જ ઉપયોગ થાય છે. અહીં પ્રકૃતિ જ એનાં વન-વનસ્પતિ અને પ્રાકૃતિક પશુપક્ષી સાથે નિરૂપાય તેમજ પ્રકૃતિના પર્યાવરણમાં તેની ઉપાસના સાથે, ધર્મ અને સંસ્કૃતિને કલાનું માધ્યમ બનાવે છે. એ કેવળ સ્થૂળ માધ્યમ નથી, સજીવ અને ધબકતું અંગ છે. કથાનાં પાત્રો પણ એમને મન એમની સાથોસાથ જીવતી, ધબકતી વ્યક્તિ છે. તંબૂર પોતે વાજિંત્ર નથી, સરસ્વતીની વાણી છે. ભીલ ભગત તંબૂરાને પૂજી, એમાં પ્રવેશવાનું સરસ્વતીને આહ્વાન કરી પછી જ ખોળામાં શ્રદ્ધાપૂર્વક લે છે અને તાર છેડે છે. જીવન અને જગતને અભિન્ન રીતે જોવાની દૃષ્ટિ અને એક સાથે અન્યનાં પણ હિતને જોડીને સાંકળી લેવાની શક્તિ આપણી આ આદિવાસી લોકકલા-સંસ્કૃતિમાં છુપાયેલી છે.

શબ્દ-સમજૂતી

અવિચ્છિન્ન અલગ નહીં તેવું; **દ્વંદ્વ** યુદ્ધ; **સરીસૃપો** જમીન પર ઘસડાઈને ચાલતા જીવો; **પરિચાયક** પરિચય આપનારું; **પૌરુષેય** પુરુષ સંબંધી; **પ્રવર્તન** પ્રચાર, પ્રસાર.

